

● ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ●

ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ IX-XIII ԴԴ.: Գրեց Բաբկեն Առաքելյան: Փոքր քառածալ, լաթապատ, էջ 376, եւ վերջը 86 թերթ ներկայացնում: Գործին մեջ ալ կան բազմաթիւ գումարներ եւ անգոյն նկարներ ու գծագրութիւններ: Երեւան, 1958: Գին՝ 21 ռուբլի 65 կոպեկ:

Վերջերս Երեւանէն ստացուած կարեւոր հրատարակութիւններու շարքին է այս արժեքաւոր գործը, կատարուած բաւական լաւ թուղթի վրայ տպագրական խրատով, թէեւ հրատարակուած նկարներէն շատերը դրեթէ անպէտ՝ իրենց անորոշ տիպով:

Գործին սկիզբը հեղինակը դետալաւ է շահեկան ներածութիւն մը, ուր կը խօսի Անիի, Դուինի եւն. պեղումներու մասին:

Ընթերցողը նկատի առնելով աշխատութեան խորագիրը, գուցէ տարուի խորհելու եւ ակնկալելու, որ Առաքելյան մեղի կու տայ Հայաստանի քաղաքներուն մէջ կիրարկուած արհեստներուն եւ արուեստին պատմութիւնը Թ-ԺԳ. դարերու միջոցին: Սակայն կ'ամ գործը շեղած է իր այդ նպատակէն եւ կամ թէ հեղինակը չէ ունեցած այդ նպատակը: Երկար խօսելի վերջ հին Հայաստանի աւատականութեան եւ նաեւ քաղաքներու մասին, յաջորդ մասերուն մէջ երբ կը խօսի արհեստներու եւ արուեստներու վրայ, ան չի գտնորոշեր, մասնաւորապէս իւրաքանչիւր քաղաքի յատուկ արուեստ եւ արհեստներ, չի ներկայացներ անոնց գոյութեան տուեալները այդ վայրերուն մէջ, կամ բնորոշէր անոնց առանձնատիպութիւնները: Տարակոյս չի կրնար ըլլալ որ, օրինակ, պղնձագործութիւնը, ոստանայինութիւնը, գորգագործութիւնը, յախճապակեգործութիւնը կը տարբերէր մէկ քաղաքէ միւսը, նոյնիսկ ներկայ Խորհրդ. Հայաստանի խիստ կրթաւոր եւ սահմաններուն մէջ: Բնական է

մենք չենք տկնակալեր որ Առաքելյան դրէր Վանի, Մուշի, Բաղէշի, Շատախի, Երզնկայի, Բաբերդի եւն. առանձնապատուկ եւ համբաւեալ զանազան արհեստներու մասին, սակայն կը սպասէինք որ աւտիկա կատարուէր Խորհրդ. Հայաստանի հնադարեան քաղաքներու համար:

Առաքելյան արդարեւ մանրամասնօրէն կը ծանրանայ Անիի, Դուինի, Գառնիի պեղումներէն հանուած հնախօսական տուեալներու մասին, նոյնիսկ փորձ կ'ընէ զատորոշելու գոնէ Անիի եւ Դուինի քաղաքային արհեստագործական արտադրութիւնները: Սակայն այսքան միայն: Ընթերցողը ի դուր վը մխրճուի սկիզբի մեծագոյն մասին մէջ՝ աւատականութեան, քաղաքներու պատմութեան, պատմա-քրոնական տեսութեանց, վիպականութեանց, տուեալներու ցանցին մէջ, յուսալով որ աւտիկա կատարելէ վերջ հեղինակը իրեն պիտի ներկայացնէ Դուինի ոսկերչութեան տարբերութիւնը Գառնիի արհեստէն եւ արուեստէն, եւն.: Ընթերցողին այդ յոյսը ի դերեւ կ'ելլէ եւ ինքզինք կը գտնէ հեղինակին ընդհանրացած տեղեկութիւններուն առջեւ, գլխաւորաբար, եթէ ոչ մասնաւորաբար, Անիի եւ Դուինի պեղումներէն յառաջ եկած հնախօսական իրերուն վրայ հիմնուած:

Որքան ալ որ յոգնեցուցիչ այս գործը խղճամիտ վերադու կատարած է Բաբկեն Առաքելյան, եւ սակայն իր ներկայ ձեւով կարելի չկար հրատարակելու համար, երբ արդէն Հայաստանի արհեստներու մասին այնքան ընտիր գործ մը տուած է մեղի Վ. Արրահամեան (Արհեստները Հայաստանում 4-18 դարերում, Երեւան, 1956): Բնական է հարցը ուրիշ է, եթէ գործը Հայաստանի քաղաքներուն իւրաքանչիւրին արհեստագործութեան եւ արուեստի մասին ըլլար:

Շնորհակալ ենք թէ՛ հեղինակին եւ թէ՛ Հայկական ՍՍՌ Գիտ. Ակադեմիային որ այս շահեկան գործն ալ հրատարակած են, որմէ ոչ միայն պիտի մը չի դարձըր շահուած նիւթին, այլ եւ երկրորդ եւ ար-

ժէքաւոր աղբիւր մը կ'աւելնայ հայ արհեստներու ուսումնասիրութեան համար, եւ այս գործը Վ. Արրահամեանի յիշեալ գործին հետ կրնան շատ բաներու մէջ իւրար լրացնել, իրար հաստատել: Ներկայ վիճակին մէջ իսկ մեծ հաճոյքով եւ հիացումով է որ կարդացի Բաբկեն Առաքելյանի այս խիստ շահեկան գործը:

* * *

Այս գործը ներկայ ձեւով ունի կարգ մը սրբագրելի կէտեր, որոնք անհրաժեշտ կը նկատեմ հոս ներկայացնել:

Անընդունելի է էջ 35, Բ. սիւնի տեսութիւնը, թէ Հայաստանի «պատմական դարդացումը, սակայն, չուտով ընդմիջեց Արարական խալիֆայի տիրապետութեամբ, որը Հայաստանում տեւեց շուրջ երկու հարիւր տարի (7-9րդ դդ.): Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի տնտեսական դարդացման ընթացքը խիստ նկատելի կերպով դանդաղեց»:

Ասիկա չապացուցուած տեսութիւն մըն է դժբախտաբար: Արարները Հայաստան մասն եւ հետզհետէ հաստատուեցան միայն է. դարու երկրորդ կէսին: Մեր մշակոյթի այդ շրջանը, ինչպէս նաեւ պատմութիւնը, իր կարեւոր եւ իրական մասնաւորութեանց մէջ անձանթ կը մնայ: Խալիֆայութիւնը սկիզբէն իսկ տեղական արուեստները քաջալերեց, երբ նկատի առնենք անոնց շատ զարգացած եւ բարձրորակ արտադրութիւնը Թ. դարէն վերջ: Ասիկա կարելի էր որ կատարուէր յանկարծակի այդ դարուն: Թէ՛ հարկերով եւ թէ՛ առեւտրով կը տեսնենք որ Արար խալիֆայութիւնը եւ իր սահմաններուն շուկաները հայկական ապրանք կը նախընտրէին: Ասկէ դատ Հայաստանի վարելորագոյն մասը, Վանի լճին ամբողջ շուրջը, եւ յարակից հայապատկան շէն պեղումներ եւ ուսումնասիրութեան իրենց հին մըշակոյթը երեւան բերելու համար: Է. դարու վերջին կէսը եւ Բ. դարը իր ամբողջութեամբ ցաւալիօրէն դեռ կատարեալ կերպով չեն լուսարանուած որպէսզի մենք

յանդինք վերջնական եզրակացութեանց: 650-800 տարեշրջանը շատ բան ունի յայտնելիք թէ՛ մեր պատմութեան եւ թէ՛ մեր մշակոյթին համար: Ակնարկութիւններ, որոնց կը հանդիպինք Վերջին Գրքի, Իպն Խալտունի, եւ նման տեղեկութեանց պատուիրակներ կ'արդիւնեն որ առանց հիմնական ծանօթութեան եւ քննութեան՝ վճիռներ արձակենք:

Հեղինակը շատ ճիշտ է, երբ կը գրէ էջ 111, ա. սիւն, Կարնոյ քաղաքի մասին. «Դժբախտաբար աննշան են տեղեկութիւնները այն կարեւոր հարցի վերաբերեալ, թէ ի՞նչ արհեստներ էին զարգացած այս քաղաքում»: Սակայն անմիջապէս կ'աւելցնէ. «Արարական հեղինակները միաբերան նշում են Կարնի քաղաքի (Կալիկալայի) զարգացած գորգագործութիւնը»: Իրականութիւնը այն է որ բնագրով անձանթ էին արար ճամբորդ Ապու Անի յիշատակութիւնը միայն ունինք Եաթութէն մեղի աւանդուած: Հաւանաբար Եաթութէն օգտուած է Մուսթաֆի ալ, երբ կը խօսի Քալի Քալայի մասին, յիշելով հոն չինուած գորգեր: Մուսթաֆի 1340ական թիւերուն կազմած է իր գործը, երբ Քալի Քալա չէր կոչուեր այլեւս Կարնի քաղաք, որով անտարակոյս հին աղբիւրէ (Եաթութէն) օգտուած է այս մասին: Արդարեւ երբ Մուսթաֆի իրեն ժամանակակից եւ ծանօթ Արդուրումի մասին կը խօսի, զայն տարբեր տեղ կը վարձէ Կարնի քաղաք (Քալի Քալա)էն: Մուսթաֆի՝ Արդուրում եւ Քալի Քալա դատ դատ նշանակած է, տարբեր աստիճաններու տակ, եւ Արդուրումի մէջ գորգերու չինուելու մասին ոչ մէկ խօսք կ'ընէ: Ուրեմն պարզ է որ «Արարական հեղինակները միաբերան չեն նշում» Կարնոյ քաղաքի մէջ չինուած գորգերու մասին: Թող որ, ըստ իս, պէտք է գտնել եւ առուգել Եաթութի այդ վիպականութիւնը, եւ որով Ապու Անի բուն ըսածը:

Էջ 115, ա. սիւն, աւելորդ է ըսել որ Երզնկա՝ Արշամունեաց քաղաք է, այլ Եկեղեցաց: Հեղինակը յառաջ կը բերէ Ա-

սողիկի (Ստեփանոս Տարօնացի) Վասիլ Բ-ի վիկայութիւնը, որուն համաձայն՝ կայսրը «Գայ հասանէ ի գաւառն Արշա-մունեաց ի քաղաքն Երիզան»։ Ասողիկ, որ սխալներ ու աղաւաղումներ յաճախ ունի, նոյնիսկ Երեզնաց գաւառի եւ չըր-ջակայից մասին, հաւանաբար բնագրա-կան սխալ մը ունի հոս։ Կրնայ ըլլալ նաեւ զրջագրական սխալ մը, ինկած սողի մը պատճառաւ, որ անսովոր բան մը չէ մեր զրջագրական բնագիրներուն մէջ։ Գուցէ հարկ ըլլայ այս մասը սրբագրել «եւ ան-գուտ գայ հասանէ ի գաւառն Արշամու-նեաց, (եւ ապա ի գաւառն Երեզնաց), ի քաղաքն Արիզայ»։ Իսկ «ի գաւառն Ար-շամունեաց ի քաղաքն Երիզայ» այս մէկ անգամը միայն գործածուած է ու այ-լուտ թղթովին անծանօթ ձեւ մըն է։ Դարձեալ Առաքելեանի հոս ընդունած 1001 թուականը Լաստիվերոցիի համա-ձայն 998 է, որ կը հաստատէ Օրմանեան (7 Յուլիս 998)։

Էջ 153 եւն., երբ Առաքելեան կը խօսի պղնձագործութեան մասին, կ'ըսէ. «պը-ղինձէ հարթ տախտակից կամ թիթեղից» պատրաստուած նիւթերու մասին, առանց մեղի բնելու թէ ի՞նչպէս կը պատրաստ-ուէր այս «հարթ տախտակ կամ թիթեղ» պղինձը։ Ո՞չ ալ կը բացատրէ թէ «պղնձի հարթ տախտակից կամ թիթեղից» պա-տրաստուած իրերը ի՞նչպէս «ծայրերը եւ եղերքները զօղում կ'պցնում էր իրար»։ Իմ հաւաքածոյիս պղնձեայ տափակ իրերը մուրճով ձուլածոյ պղինձէ ծեծուած տա-փակցուած են իրենց ձեւով, բնական է հարկ եղած տեղերը կտրելով հաւասար-ցընելով։ Իսկ զօղելու եւ կ'պցնելու հա-մար երկու ձեւ կ'երեւայ։ Նախ հալած մետաղ կ'պցուցիչով եւ յետոյ երկու փակ-ցուելիք մասերուն խոշոր ատամնա-ձեւ միացումով։ Երբ հեղինակը պղինձ քիթեղի խօսք կ'ընէ, ահամայ այնպէս կարելի է հասկնալ որ խօսքը պատրաստի պղինձէ թիթեղներու մասին է, որ ան-շուշտ ճիշտ չէ։

Էջ 159 խօսք կ'ըլլայ թափծու կանթեղ-

ներու եւ բուրվառներու մասին (տախտակ 16-18)։ Ասոնց նման հատ մըն ալ կայ Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքին թան-կարանը։ Կասկածելի է որ ասոնք Հայաս-տանի գործեր ըլլան (Անի, Դուին, եւն.), այլ աւելի հաւանական է որ ներմուծուած ըլլան Միջագետքէն։ Նոր Զուգայինը նոյն իսկ հայերէն ժէ. դարու արձանագրու-թիւն մը ունի, որ որոշ կերպով յաւելում մըն է եւ բուն գործը թափուած է Զ. կամ Է. դարուն։ Իմ այս կասկածն Հայաստանի գտնուածներուն մասին կը հաստատուի ոչ միայն պղինձէ այս իրերուն ձեւերէն, պատկերագրութենէն, այլ եւ անկէ որ նման ոճով ոչ մէկ ուրիշ իր կը գտնենք չինուած Անիի, Դուինի պեղումներէն գտնուած իրերուն մէջ։ Մեր այս մասին մէկ կարճ եւ պատկերազարդ ուսումնա-սիրութիւնը հրատարակուած է «Բազմա-վէպ»ի ներկայ թիւին մէջ (էջ 182-186)։

Էջ 185, կարճ տեղ տրուած է հայկա-կան կիտուածագործութեան (արծնապա-տում, էմալլ)։ Իրապէս յուսախար եղայ, որ Անիի եւ Դուինի պեղումներուն մէջ նը-ման գործով իրեր ժԲ-ԺԳ. դարերէն չեն գտնուած, եւ ասոր համար իսկ հեղինակը չէ ծանրացած այդ արուեստի մասին ի հայս։

Փայտաչէն եկեղեցիներու շինութիւն Հայաստանի դանաղան մասերուն մէջ կը յիշուի շատ կանուխէն, շատ առաջ Նոր Գետիկի մէջ շինուածէն, որու մասին մի-այն կ'ակնարկէ հեղինակը, էջ 202։

Երկար կը խօսուի «Զուածեւ անօթներ»ու մասին, որոնք յայտնուած են Անիի եւ Դուինի պեղումներէն։ Ահա թէ ինչ կը զրէ Առաքելեան այդ շահեկան անօթնե-րու մասին, «որոնց երբեմն սնդկաւան անունն են տալիս։ Դրանք սֆերակոնտ-ձեւ, համարեա ձուածեւ դէպի ներքեւ նե-ղացող եւ վերին աստիճանի նեղ անցքա-ւոր, կարճ վզով, խիստ մասսիվ խեցի ու-նեցող անօթներ են, մինչեւ 25 սմ. բար-ձրութեամբ։ Անիի այս տիպի անօթները խնամքով պարզարուած են զծագիր կամ ակիթի վարդերով» (էջ 227), եւ կը շա-

բունակէ մանրամասն խօսիլ այս անօթ-ներու մասին, եւ կ'աւելցնէ. «Այժմ աւելի ընդունուած է այն տեսակէտը, թէ դրանք օգտագործուել են անուշահոտ իւղեր եւ սնդիկ պահելու, մանաւանդ այդ նիւթերը հեռու տեղեր փոխադրելու համար» (էջ 229, ա. սիւն)։ Աւելի հաւանական է որ ասոնք բարկ խմիչքի կամ օղիի ամաններ էին, նման անոնց՝ որոնք ժԷ. եւ ԺԸ. դա-րերուն կը շինուէին Կոստինայի մէջ յախ-ճապակիէ, եւ կամ նման անոնց որ Եւդո-կիոյ մէջ կը շինուէին անաղէ 1700էն վերջ։ Օղիի այս ամանները հաւանաբար իրենց վարի սրածայր մասով, մինչեւ ա-մանին կէսը կը դրուէին ձիւնի, սառույցի կամ պղ ջուրի մէջ՝ զովանալու համար եւ այնպէս գործածելու օղին։ Կրնային զարդարուն ըլլալ, ինչպէս որ են աւելի վերջի ժամանակներու օղիի ամանները։ Սակայն ոչ մէկ կարիք կար սնդիկ, անու-շահոտ կամ այլ իւղ լոյ փոխադրելու հա-մար՝ զարդարուն եւ երբեմն նոյնիսկ ջը-նարակեալ արտաքինով փոխադրական ա-մաններ պատրաստել։ Նոյնպէս անընդու-նելի է որ անոնք յունական կրակ պարու-նակած ըլլան եւ ձեռնառումքի պէս նետ-ուելով կոտորուելու համար գործածուած ըլլան։ Ի՞նչ հարկ կոտորուելիք ամաններ զարդարելու, կամ յունական կրակի հա-մար խեցեղէն ընտիր ամաններ պատրաս-տելու, մանաւանդ վարի մասը սրածայր։ Գալով «ձիթաճրագ» վարկին, աստիկա նոյնքան արտաուց պիտի ըլլար իր նեղ բերանին եւ սրածայր յատակին պատճա-ռաւ։ Այդպիսի նեղ ամանով բերանի մը մէջ ձէթ լեցնել չարչարալից բան պիտի ըլլար, իսկ սրածայր մասը տեղ մը նստե-ցընել՝ անպատեհ։ Յետոյ այս ամանները անթափանցիկ ըլլալով՝ ի՞նչպէս պիտի զիտնային թէ ամանին մէջ ձէթը սպա-ռած է թէ ոչ։ Իսկ «անապատներում ձա-նապարհորդողների ջրի աման»... անըմ-բունելի է դարձեալ նեղ բերանին պատ-ճառաւ։ Օղիի ամանները մինչեւ հիմա նեղ կ'ըլլան բերանով. նախ օղին չի կոր-սընցներ իր ալքովը, յետոյ կարելի է

կամաց հոսեցնել փոքր սրուակներու մէջ։

Էջ 292 ա. սիւն, զարմանքով կարդացի «Գրիգորիս տէր Կարմաքիարի» մը մասին (այսպէս գրուած երկիցս)։ Կ'երեւի թէ հեղինակը անունը հայերէնի քարգումանձ է յիշուած գերմանական հրատարակութե-նէն։ Եւ այսպէսով, Երեւանի մէջ՝ վաս-տակաւոր Վիեննական Միթթաբեան Հայր Գրիգորիս Վարդապետ Գալէմբաբեանը եղեր է «Գրիգորիս տէր Կարմաքիար» եւ դարձեալ «Տէր Կարմաքիար...»։ Իսկ խըն-դրոյ նիւթ գորգի յիշատակարանը՝ Վ. Թեմուրճեանի պէս Բաբէյն Առաքելեանն ալ թղթովին մտացածին եւ կամայական կերպով կը լուծէ։ Ոչ ալ գորգին պատ-մութիւնը ճիշտ է, որու մասին մենք այս էջերուն մէջ իսկ ճշտած ենք ժամանակին եւ աւելորդ կը համարենք ի զուր դար-ձեալ կրկնելու։ Դարձեալ լռենք որ այս յիշատակարանը կրնայ ճիշտ ըլլալ, սա-կայն գորգը չի կրնար 1202էն ըլլալու չափ հին ըլլալ։ Հաւանական է որ գորգը օրի-նակուած է 1202էն շատ վերջ եւ սակայն 1202ի յիշատակարանն ալ միասին. գոյ-ները կրնան զծագրութեան հետ փոփո-խութեան ենթարկուած ըլլալ։

Էջ 293, ա. սիւն, Առաքելեան դարձեալ տապաստակ բառը կ'ուղէ գորգ հասկնալ, եւ բ. սիւն, ծանօթ. 2, խօսելով իմ Գորգը Հայոց մօտ (Ս. Ղազար, 1947) գործիս մասին կը զրէ. «Եթէ հեղինակը ծանօթ լինէր տապաստակ բառի վերաբերեալ միւս տուեալներին, ապա այն կաշիէ սրի-ոցի հետ չէր նոյնացնի»։ Դժբախտաբար Առաքելեանի յիշած «միւս տուեալները» նման բան մը չեն հաստատեր։ Ահա տըր-ուած «միւս տուեալները»։ Ա) Առաքելեան կ'ուղէ այն տպաւորութիւնը տալ, որ ա-րար աշխարհադիր Իզրիսի՝ հայկական փոքր գորգերը տապաստ կամ տապաստակ կոչած է։ Իզրիսի մօտ նման բան չկայ։ Բ) ԺԱ. դարու վրացական ժամանակա-գրութիւն մը իր մէկ վիկայութեան մէջ փոքրիկ գորգերը կոչած է հայկական տա-բաստակ։ Իր ամբողջութենէն հանուած նախադասութեան մը մասով կարելի չէ

բան մը հաստատել: Անտարակոյս Նիկո-
ղոս Մառ (Աճի, Երևան, 1939) կրնայ
գտած ըլլալ այդ վկայութիւնը, սակայն
կարենոր է յիշատակութիւնը ամբողջու-
թեամբ ներկայացնել. տրուածին պէս՝
հայկական տարատակս՝ երբեք դորդ չի
նշանակեր, եւ կարիք չկայ ամբողջ վկա-
յութեան: Գ) Ոսկերեւանի վկայութիւնը,
որ հոս կը գործածէ Առաքելեան, ինքնին
հիմն իսկ է իմ տապաստակ - կաշէ փոռոց
մեկնութեան: Ահա ասոնք են այն «միւս
տուեալները» որ կը յիշէ Առաքելեան:

Առաքելեան՝ վերի յիշուած թիւ 2 ծա-
նօթութեան մէջ կ'աւելցնէ. «Սխալ է
նաեւ անկուածը իրբեւ դորդ բացատրե-
լը, քանի որ անկուած նշանակել է գործ-
ուածք, իսկ անկուածագործութիւն հոմա-
նիչ է ոստանանկութեան կամ ջուլհակու-
թեան»: Սակայն Առաքելեանի յիշեցնեմ
որ 1387ին ձեռագիր բառարանին մէջ (իմ
հաւաքածոս) «Ոստան. - Խալի գործող»
նշանակուած է: Անկուած, ինչպէս որ Ա-
ռաքելեան ալ կ'ընդունի, « նշանակել է
գործուածք » եւ գործուածք են գորգերն
ու կապերտներն ալ:

Վերջապէս Առաքելեան անդ կ'ըսէ.
«Սխալ, առաւել եւս վիճելի կէտեր ունի
բագմալեան բառի բացատրութիւնը»: Դժբախտաբար
թեթեւօրէն օգին մէջ նետ-
ուած անհիմն նման վճիռի մը չէ կարելի
պատասխանել իսկոյն: Ուրեմն սպասենք
որ Առաքելեան «բագմական»ին մասին իմ
գրածներուս սխալ ըլլալը սպացուցանէ:
Սակայն իրական սխալը հոն է՝ երբ ա-
ռանց լրջութեան նման անպատասխանա-
տու յայտարարութիւններ կ'ըլլան:

Հատորը կ'աւարտի անուանացանկով,
ինչպէս նաեւ նկարներուն ցանկով մէն: Ծա-
հական աշխատութիւն մըն է Բարեկէն
Առաքելեանի այս գործը եւ զնահատելի
յաւելում մը Վ. Արրահամեանի ծանօթ
գործին՝ Հայաստանի արհեստներու մա-
սին:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ՀԱՅ ԳՐԻ ԵՒ ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒ-
ԹԻՒՆ: Հեղինակ՝ Պրոֆ. Աշոտ Գ. Ար-
րահամեան: Երևան, 1959, էջ 415:

«Հայ գրի եւ գրչութեան պատմութիւն»ը
եւ անոր հեղինակը դուրս կը մնան այն
հոսանքէն, որուն ձգտումն է, առանց
արդար պատճառներու՝ հրատարակել
հաստատիւ գրքեր: Արդարեւ Պրոֆ. Աշոտ
Գ. Արրահամեանի ներկայ աշխատութիւ-
նը կոկիկ հատոր մըն է, ուր առանց ա-
ւելորդ արանութիւններու՝ ժուժկալ ու
գոհացուցիչ կերպով տրուած են հայ հը-
նագրութեան տեղիքն ու խնդիրները: Եւ
ասիկա անշուշտ գրքին կարենոր մէկ ա-
ռաւելութիւնն է:

Հնագրութիւնը հայ բանասիրութեան
անմշակ մէկ մարզը չէ: Յատկապէս 1850-
1950ի հարիւրամեակի ընթացքին՝ հայ
հնագրութեան զանազան հարցերուն մա-
սին հրատարակուած են բազմաթիւ յօդ-
ուածներ ու գրքեր, որոնց կարեւորագոյն-
ներն են՝ Հ. Յակոբոս Տաշեանի «Ակնարկ
մը հայ հնագրութեան վրայ», Գարեգին
Կթղ. Յովսէփեանի «Գրչութեան արուես-
տը հին Հայոց մէջ» եւ Հրաչեայ Աճառեա-
նի «Հայոց գրերը» ու «Մեսրոպ Մաշտոց»
(Էջմիածին): Այս մեծ հեղինակութիւննե-
րուն կը միանայ անունը Ա. Արրահամեա-
նի, որ արդէն հայ հնագրութեան ձեռնարկ
մը հրատարակած է երկիցս (1940 եւ
1949), «Հայկական պալեոգրափիա» վեր-
նագրով:

«Հայ գրի եւ գրչութեան պատմութիւն»ը
յիշուելի նոր ու ամբողջական հրատարա-
կութիւնն է «Հայկական պալեոգրափիա»-
յին: Միայն չհասկցայ թէ ինչո՞ւ Պրոֆե-
սորը իր աշխատութիւնը չէ խորագրած՝
«Հայ հնագրութիւն»: Հատորը կը բացուի
«Ներածութեամբ» մը (էջ 5-16), ուր հե-
ղինակը կը պարզէ հնագրութեան ստար-
կան եւ հայ հնագրութեան պատմութիւնը:

Առաջին գլուխին մէջ (էջ 17-32), «Հա-
յաստանում այլ նշանագրերով եւ լեզու-
ներով գրուած գրութիւնները», - Արրա-
համեան կը ներկայացնէ «էծագրատկեր»-

ները, Հիթիթներու եւ Ուրարտացիներու
գրութիւնները, եւ արամէական, յունա-
կան եւ լատինական արձանագրութիւննե-
րը Հայաստանի մէջ:

Երկրորդ գլուխն է՝ «Հնագոյն տուեալ-
ներ նախամեսրոպեան գրի եւ գրականու-
թեան մասին» (էջ 33-46): Այստեղ քն-
նարկուած է նախամեսրոպեան գրի ու
գրականութեան հարցը, յիշատակուած են
զանազան հայադէտներու կարծիքները
խնդրի մասին եւ յառաջ բերուած են
փաստեր՝ ի նպաստ այն հարցին թէ Մես-
րոպ Մաշտոցէն առաջ գիր ու գրականու-
թիւն կար Հայաստան աշխարհի մէջ:
Պրոֆ. Արրահամեան արդարօրէն կ'ըսէ.
«Ամփոփելով մեր կարծիքը նախամեսրո-
պեան հայ գրի եւ գրականութեան մասին,
մենք պալիս ենք վճռական այն եզրակա-
ցութեան, որ հեթանոսական Հայաստա-
նում գոյութիւն է ունեցել հայկական մե-
հնական գիր եւ գրականութիւն, որը
ոչնչացուել է ամբողջապէս քրիստոնէու-
թեան կողմից: Քրիստոնէութիւնը Հա-
յաստանում ճանաչուելուց յետոյ մի քանի
դար շարունակ գործ են անել յունարէն եւ
ասորերէն տառանիւնները» (անդ, էջ 46):

Երրորդ գլուխը նուիրուած է հայկական
գրի ստեղծման (էջ 47-65): Հոս, Մաշ-
տոցի ծննդավայր Հացեկաց գիւղին Փա-
ւստոս Բիւղանդի կողմէ տրուած «կար-
ճագատ» բառը, Պրոֆեսորը կը մեկնաբա-
նէ իբր «սահմանափակ ազատութիւն ու-
նեցող» գիւղ, եւ ապա կ'եզրակացնէ. «Բո-
ւոր գէպքերում... սկզբնաղբիւրների հի-
ման վրայ մենք կարող ենք միայն հաս-
տատապէս ասել, որ Մաշտոցը եղել է
աշխատաւոր գիւղացու որդի» (անդ, էջ
49): Կը զարմանամ այս եզրակացութեան
համար, որովհետեւ սկզբնաղբիւրները եր-
բեք մեզի իրաւունք չեն տար «հաստատա-
պէս ասելու» որ «Մաշտոցը եղել է աշխա-
տաւոր, Հիթիթներու եւ Ուրարտացիներու
գրութիւնները, եւ արամէական, յունա-
կան եւ լատինական արձանագրութիւննե-
րը Հայաստանի մէջ:

տաւոր գիւղացու որդի»: Ընդհակառակն,
Անանիա Շիրակացի Մեսրոպի համար
յստակ կերպով կ'ըսէ թէ «յազատ տանէ»
(= ազնուական տունէ) էր¹, եւ Փաւստոս
ալ «կարճագատ» եզրը կ'ընձեռէ մեզի: Այս
բառին լուսազոյն մեկնարանութիւնը տը-
ւած է Հրաչեայ Աճառեան (տես «Մեսրոպ
Մաշտոց»), ըստ որում «կարճագատ =
երկրորդական կարգի ազնուական» կը
նշանակէ: Միւս կողմէ Կորիւնի վկայու-
թիւնը, թէ Մաշտոց «Հացեկաց գիւղէն
էր», հաստատուն փաստ մը չի կրնար
ըլլալ՝ ըսելու թէ հայ գրերու յօրինողը
«աշխատաւոր գիւղացու որդի էր», քանի
որ բազմաթիւ գիւղերու մէջ ազնուական-
ներ կ'ապրէին՝ իբր հողատէրեր: Հոսկ
ուրեմն յիշենք այլ նշաններ՝ Մաշտոցի
ազնուական ծագման. 1 - Հայրը Հացե-
կաց գիւղէն էր Տարօն գաւառի եւ Վար-
դան կը կոչուէր. ուրեմն եւ հաւանաբար
Մամիկոնեան եւ ազնուական էր: 2 - Մես-
րոպ բարձր կըթուէին ստացած էր եւ
արքունիքի մէջ զինուորական մեծ պաշ-
տօն ունէր՝ իբր քարտուղար եւ զօրական:
Իրականութիւն է որ այդ ժամանակ հա-
սարակ մարդոց չէր տրուեր նման զիրք
ու գործ:

Արրահամեան, հայերէն գրերու գիւ-
տին միակ զրդապատճառ կը նշէ ազգային
ազգակը, թէ Մեսրոպ գիր ստեղծեց պայ-
քարելու համար յունական եւ ասորական
փաստակար աղբիւրութիւններու դէմ: Այս
պատճառ մըն էր, բայց ոչ միակը:
Կորիւնի յստակ վկայութիւններուն համա-
ձայն², Մաշտոց մտածեց հայկական գիր
հնարել՝ հայերէն լեզուով Ս. Գիրք տա-
լու համար ժողովուրդին ձեռքը եւ զայն
դաստիարակելու քրիստոնէական գրակա-
նութեամբ³:

Ծիշտ է Պրոֆեսորին պնդումը որ հայ-
կական քրիստոնէական գրերու գիւտին

1. Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, հրա-
ւ. Արրահամեան, Երևան, 1944, էջ 389:

2. Վարդ Մաշտոցի, Կորիւն, հրա-ւ. Մ. Արեղեան,
Երևան, 1941, էջ 40 եւ 42:

3. Տե՛ս եւ հմտ. Ոսկեղարի Գրականութիւնը,
Երևանի Տ. Մ. Ինստիտուտ, Երևան: